

UDK: 811.512.133+81'

Nasiba K. RO'ZIYEVA,

IIV ixtisoslashtirilgan maktab internati ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

E-mail: roziyevan157@gmail.com, ORCID: 0009-0009-5671-1542

PhD, dotsent v.b S.Sattorova taqrizi asosida

THE LEXICAL-SEMANTIC NATURE OF GRADUONYMY AND ITS RELATIONSHIP WITH RELATED PHENOMENA

Annotatsiya

This article examines the lexical-semantic nature of gradonymy, its development in Uzbek linguistics, and its relationship with related phenomena such as synonymy, antonymy, hyperonymy-hyponymy, and polysemy. The study focuses on the main characteristics of gradonymic relations, including the gradual increase or decrease of a particular semantic feature, the sequential and directional arrangement of linguistic units, and the relative nature of gradonymic series. The manifestations of gradonymy at different language levels and its linguopoetic potential in literary, particularly poetic, texts are also discussed. The article highlights the role of gradonyms in creating semantic precision, expressiveness, emotional dynamics, and imagery in poetic discourse.

Key words: Gradonymy, gradonym, gradation, lexical-semantic relations, synonymy, antonymy, hyponymy, polysemy, intensity, linguopoetics.

ПОНЯТИЕ ГРАДУОНИМИИ И Е ОТНОШЕНИЕ К СМЕЖНЫМ ЯВЛЕНИЯМ

Аннотация

В статье анализируется лексико-семантическая природа явления градуонимии, особенности его изучения в узбекском языкознании, а также его взаимосвязь с такими смежными явлениями, как синонимия, антонимия, гиперонимия-гипонимия и полисемия. Раскрываются основные признаки градуонимических отношений: постепенное усиление или ослабление определённого семантического признака, последовательное и направленное расположение языковых единиц, а также относительный характер градуонимического ряда. Особое внимание уделяется проявлению градуонимии на различных уровнях языка и её лингвопоэтическим возможностям в художественном, в частности поэтическом, тексте. Обосновывается роль градуонимов в создании семантической точности, экспрессивности, эмоциональной динамики и образности поэтического текста.

Ключевые слова: Градуонимия, градуоним, градация, лексико-семантические отношения, синонимия, антонимия, гипонимия, полисемия, интенсивность, лингвопоэтика.

GRADUONIMIYA TUSHUNCHASI VA UNING YONDOSH HODISALARGA MUNOSABATI

Annotatsiya

Mazkur maqolada graduonimiya hodisasining leksik-semantik tabiati, o'zbek tilshunosligida o'rganilishi hamda sinonimiya, antonimiya, giperonimiya-giponimiya va polisemiya kabi yondosh hodisalar bilan munosabati tahlil qilinadi. Graduonimik munosabatning asosiy belgisi sifatida muayyan semantik belgining bosqichma-bosqich kuchayishi yoki susayishi, birliklarning izchil va yo'nalishli tarzda joylashuvi hamda qatorning nisbiyligi yoritiladi. Shuningdek, graduonimiyaning turli til sathlarida namoyon bo'lish xususiyatlari va uning badiiy, xususan, she'riy matndagi lingvopoetik imkoniyatlari ochib beriladi. Graduonimlarning poetik matnda semantik aniqlik, ekspressivlik, emotsional dinamika va obrazlilikni yuzaga keltirishdagi o'rni asoslanadi.

Kalit so'zlar: Graduonimiya, graduonim, darajalanish, leksik-semantik munosabat, sinonimiya, antonimiya, giponimiya, polisemiya, intensivlik, lingvopoetika.

Kirish. Til birliklari o'rtasidagi ma'noviy munosabatlarni tizimli o'rganish zamonaviy tilshunoslikning muhim yo'nalishlaridan biridir. Tilning lug'aviy tarkibi alohida so'zlarning oddiy yig'indisi emas, balki ular o'rtasidagi turli semantik aloqalar orqali tashkil topadigan murakkab tizimdir. Sinonimiya, antonimiya, omonimiya, polisemiya, giperonimiya va giponimiya singari munosabatlar uzoq vaqt davomida leksik-semantik tizimni tavsiflashning asosiy vositalari sifatida qaraldi. Biroq borliqdagi predmet, belgi va holatlarning ko'pincha keskin ikki qutbga emas, balki muayyan oraliq bosqichlarga ega ekanligi tilning ham bunday uzluksizlikni ifodalash vositalarini shakllantirganini ko'rsatadi. Aynan shu nuqtada graduonimiya alohida nazariy ahamiyat kasb etadi.

Graduonimiya til birliklarining muayyan belgi asosida darajama-daraja joylashuvini ifodalovchi munosabatdir. Uning

mohiyati "bor yoki yo'q" tarzidagi keskin ziddikdan ko'ra, "kamroq – ko'proq", "kuchsizroq – kuchliroq" kabi miqdoriy-sifatiy o'zgarishlarni til vositasida ifodalash bilan belgilanadi. Shu sababli graduonimik qatorni o'rganish tilning voqelikni uzluksiz miqdoriy o'zgarishlar orqali konseptualashtirish imkoniyatlarini aniqlashga yordam beradi.

Mazkur maqolaning maqsadi graduonimiyaning leksik-semantik tabiatini umumlashtirish, uning yondosh hodisalardan farqlovchi mezonlarini aniqlash va ushbu munosabatning badiiy nutq uchun yuzaga keltirishi mumkin bo'lgan imkoniyatlarini nazariy jihatdan asoslashdan iborat.

1. **Graduonimiya tushunchasining nazariy shakllanishi.** Graduonimiya tushunchasining shakllanishi til birliklari o'rtasidagi munosabatlarni faqat qat'iy oppozitsiyalar asosida izohlash yetarli emasligini anglash bilan bog'liq.

Darajalanish g'oyasi qadimgi tilshunoslik va falsafiy qarashlarda turli ko'rinishlarda uchragan bo'lsa-da, uni mustaqil lingvistik munosabat sifatida tavsiflash keyingi davr tadqiqotlarida izchil tus oldi. Xususan, fonologiyada gradual oppozitsiya haqidagi qarashlar muayyan belgining kuchli yoki kuchsiz namoyon bo'lishi asosidagi zidlanishlarni tushuntirishga imkon berdi. Keyinchalik bunday yondashuv leksik-semantik sathga ko'chib, so'zlar o'rtasidagi darajali munosabatlarni tavsiflash uchun nazariy asos bo'ldi.

O'zbek tilshunosligida graduonimiya terminining ilmiy muomalaga kiritilishi muhim bosqich hisoblanadi. Manbada qayd etilishicha, 1989-yilda E. Begmatov, H. Ne'matov va R. Rasulovlarning "Leksik mikrosistema va uning tadqiq metodikasi" ishida mazkur munosabatni ifodalash uchun "graduonimiya" shakli qo'llangan. Keyinchalik "graduonimiya" shakli keng qo'llanib, lug'aviy birliklarning ma'lum belgi-xususiyat bo'yicha darajalanishini ifodalovchi termin sifatida qaror topgan.

Graduonimiya tadqiqotlarining rivojlanishida R. Safarova, Sh. Orifjonova, O. Bozorov, N. Vohidova, J. Djumabayeva va boshqa tadqiqotchilarning ishlari muhim o'rin tutadi. O'zbek tilidagi tadqiqotlarda graduonimik qatorlar turli so'z turkumlari va semantik guruhlar asosida aniqlangan. Masalan, yosh bosqichlarini bildiruvchi "chaqaloq – go'dak – bola – o'smir – o'spirin – yigit/qiz – erkak/ayol – qariya" qatori vaqt va biologik rivojlanish belgisi asosidagi ketma-ketlikni namoyon etadi. Bunday qatorlarda har bir birlik alohida denotativ mazmunga ega bo'lsa-da, ularni birlashtirib turuvchi umumiy semantik o'q mavjud.

Graduonimik qatorni belgilashda uch jihat ayniqsa muhim: umumiy semantik belgi, shu belgining darajali o'zgarishi va qator a'zolarining izchil joylashuvi. Masalan, "sovuq – salqin – iliq – issiq – qaynoq" qatorida harorat umumiy semantik o'q bo'lib, uning turli darajalari qator a'zolarini o'zaro bog'laydi. Demak, graduonimiyani faqat ma'nosi yaqin so'zlar yig'indisi sifatida emas, balki ma'lum semantik o'lchov atrofida tashkil topgan tizim sifatida tushunish maqsadga muvofiqdir.

2. Graduonimiyaning leksik-semantik tabiati. Graduonimiyaning markazida belgi va uning darajasi turadi. Qator a'zolari bir xil belgi maydoniga mansub bo'lsa-da, ushbu belgining namoyon bo'lishi, miqdori yoki intensivligi jihatidan farqlanadi. Shu sababli graduonimik munosabatda semantik farqni aniqlash uchun faqat lug'aviy izohning umumiy o'xshashligi yetarli emas. Qaysi belgi darajalanayotgani, qatorning qaysi yo'nalishda harakat qilayotgani va har bir birlikning shu qator ichidagi o'zni aniqlanishi lozim.

Graduonimik qatorlarning yana bir xususiyati ularning ko'p a'zoliligidir. Ikki birlik o'rtasidagi oddiy zidlik graduonimiyaning to'liq imkoniyatini ko'rsatmaydi. Qatorga oraliq bosqichlar qo'shilganda belgi o'zgarishining ichki dinamikasi namoyon bo'ladi. Masalan, "muzday → sovuq → salqin → iliq → issiq → qaynoq" ketma-ketligida haroratning bir qutbdan ikkinchisiga siljishi ko'rinadi. Shunday qilib, graduonimiyaga ikki qutb orasidagi semantik masofani bosqichlarga ajratib, voqelikning uzluksiz xususiyatlarini diskret til birliklari orqali ifodalaydi.

Qatorning markazida ko'pincha nisbiy neytral birlik joylashishi mumkin. Biroq bunday markaz doim mutlaq va o'zgarimas nuqta sifatida qabul qilinmasligi kerak. Uning maqomi qatorning mazmuniga, nutq vaziyatiga va baholash mezoniga bog'liq. Masalan, "kichik – o'rta – katta" qatorida "o'rta" neytral markaz vazifasini bajarsa, boshqa semantik maydonlarda markaz boshqa birlik orqali ifodalanishi mumkin. Demak, graduonimik qatorning chegaralari ham nisbiy xarakterga ega.

Graduonimiyaning muhim belgilaridan biri tranzitivlikdir: agar A birlik ma'lum belgi bo'yicha B dan yuqori, B esa C dan yuqori bo'lsa, ma'lum shartlar doirasida A ning C ga nisbatan ham yuqoriroq darajani bildirishi kutiladi.

3. Graduonimiya va yondosh leksik-semantik hodisalar. Graduonimiyaning nazariy maqomini aniqlash uchun uni sinonimiya va antonimiya bilan chegaralash alohida ahamiyatga ega. Sinonimiya ma'nosi bir-biriga yaqin yoki bir denotatni turli nomlar bilan ifodalovchi birliklar o'rtasidagi munosabatni bildiradi. Graduonimiyada esa asosiy masala ma'no yaqinligi emas, balki umumiy belgining darajasi hisoblanadi. Shu bois ayrim so'zlar bir vaqtning o'zida sinonimik yaqinlik va gradual farqlanish xususiyatini namoyon qilishi mumkin. Bunday holat graduonimiya va sinonimiya o'rtasidagi chegara mutlaq emasligini ko'rsatadi.

Masalan, "katta – ulkan – muazzam – beqiyos" qatori ayrim kontekstlarda sinonimik qator sifatida talqin qilinishi mumkin. Ammo tadqiqotchi ularni aynan kattalik belgisining kuchayib borishi nuqtayi nazaridan joylashtirsa, qator gradual xususiyat kasb etadi. Bu yerda asosiy mezon – birliklarning o'zaro erkin almashinuvi va ularning semantik o'rnidir. Sinonimlar ma'lum kontekstlarda bir-birini almashtirishi mumkin, graduonimik qator a'zolari esa almashtirilganda daraja va mazmunning o'zgarishiga olib keladi. Mazkur farqlash mezonini manbada ham alohida ta'kidlangan.

Antonimiya bilan munosabat yanada murakkabroq. Klassik antonimiyada ikki qutbli zidlik ustun: masalan, "tirik – o'lik" munosabatida oraliq semantik bosqich nazarda tutilmaydi. Graduonimik antonimlarda esa "sovuq – issiq", "baland – past" kabi qutblar o'rtasida oraliq darajalar mavjud. Shuning uchun graduonimik qator antonimik zidlikni inkor etmaydi, balki uni kengroq semantik tizim ichida ko'rsatadi. Boshqacha aytganda, antonimiya qatorning ikki chekka nuqtasini, graduonimiya esa ular orasidagi harakatni ham ifodalaydi.

Giperonimiya va giponimiya bilan graduonimiya o'rtasidagi farq ham prinsipialdir. Giperonim-giponim munosabatida umumiy va xususiy tushuncha o'rtasidagi qamrov mavjud: "meva" umumiy tushuncha bo'lsa, "olma", "shaftoli", "o'rik" uning xususiy ko'rinishlaridir. Graduonimiyada esa bir birlik ikkinchisini o'z ichiga olmaydi; ular bir xil belgi yoki xususiyatning turli darajalarini bildiradi. Masalan, "kichik – o'rta – katta" qatori hajmning darajalanishini ko'rsatadi, ammo "katta" "kichik"ni qamrab oluvchi giperonim emas. Shu jihat graduonimiyaning taksonomik emas, gradual munosabat ekanligini ko'rsatadi.

Polisemiya bilan munosabatda esa bitta leksemaning turli ma'nolari turli graduonimik qatorlarda qatnashishi mumkin. Masalan, "og'ir" leksemasi vazn, murakkablik yoki holat ma'nolarida qo'llanib, har bir ma'no doirasida boshqa birliklar bilan turlicha gradual munosabatga kirishadi. Demak, graduonimik qatorni aniqlashda leksemaning lug'aviy shakli emas, ayni kontekstdagi aktual semantik tarkibi hisobga olinishi kerak. Bu yondashuv polisemiya va graduonimiya kesishadigan nuqtalarni aniqlash imkonini beradi.

Shunday qilib, graduonimiya sinonimiya, antonimiya va giponimiyaga qarama-qarshi qo'yiladigan mutlaqo alohida hodisa emas, balki ular bilan tizimli aloqada yashaydigan munosabatdir. Uning o'ziga xosligi umumiy belgining miqdoriy yoki intensiv o'zgarishini ketma-ket bosqichlarda ifodalashidir. Shu ma'noda graduonimiya tilning semantik imkoniyatlarini "nomlash"dan tashqari, "qanchalik?" savoliga javob beradigan tizim sifatida ham namoyon etadi.

4. Graduonimiyaning turli til sathlaridagi ko'rinishlari
Graduonimiya faqat leksik sath bilan chegaralanmaydi. Manbada uning fonetika va fonologiya, grammatik hamda stilistik sathlarda turli ko'rinishlarda namoyon bo'lishi qayd

etilgan. Fonetika doirasida tovushlarning akustik xususiyatlari, xususan, ochiqlik, cho'ziqlik va chastota kabi o'lanadigan belgilar darajali o'zgarishga ega bo'lishi mumkin. Prosodikada urg'u kuchi va intonatsiyaning ko'tarilishi-pasayishi ham daraja tushunchasi bilan bog'lanadi. Biroq bunday

ko'rinishlarni leksik graduonimiya bilan aynanlashtirish to'g'ri emas, chunki ular bevosita lug'aviy ma'nodagi darajalanishni bildirmaydi.

Grammatik sathda darajalanish intensivlik, miqdor, modal ishonch yoki harakatning takroriyligi kabi ma'nolarda ko'rinishi mumkin. Masalan, "oz → biroz → ancha → ko'p → juda ko'p" miqdoriy o'sishni, "ehtimol → albatta → shubhasiz" esa ishonch darajasining kuchayishini bildiradi. Bunday qatorlar grammatik va leksik vositalarning o'zaro ta'siri asosida shakllanadi. Shu bilan birga, grammatik darajani sof leksik graduonimiya bilan tenglashtirmaslik zarur: grammatik daraja ko'pincha bir o'zakning turli shakllari orqali hosil bo'ladi, leksik graduonimik qator esa mustaqil leksemalar o'rtasidagi munosabatga tayanadi.

Stilistik graduonimiya badiiy nutq uchun ayniqsa muhimdir. Bir denotativ mazmunga yaqin birliklar ekspressivlik, uslubi bo'yoq va qo'llanish sohasi bo'yicha farqlanishi mumkin. "Yig'lamoq – ko'z yoshi to'kmoq – ho'ng'rab yig'lamoq – dod solib yig'lamoq" kabi ketma-ketlik emotsional intensivlikning kuchayishini tasvirlashga xizmat qiladi. "Aytmoq – so'zlamok – baqirmok – qichqirmok – hayqirmok" qatorida esa kommunikativ harakatning ovoz va ta'sir kuchi o'zgarib boradi. Bunday birliklar badiiy matnda qahramon ruhiy holatini, voqea dinamikasini va muallif bahosini nozik farqlarda berish imkonini yaratadi.

5. Graduonimlarning badiiy matndagi lingvopoetik salohiyati. Graduonimiya haqidagi nazariy xulosalar badiiy matnni lingvopoetik jihatdan tahlil qilish uchun muhim metodologik asos beradi. She'riy matnda so'z tanlovi oddiy nominativ vazifa bilan cheklanmaydi; har bir leksema obraz, kayfiyat, emotsional fon va muallif pozitsiyasini shakllantirishda ishtirok etadi. Shu sababli bir semantik maydondagi birliklarning qaysi darajada tanlangani she'rning mazmunini va estetik qurilishiga bevosita ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Graduonimik qatorning badiiy qiymati, avvalo, intensivlikni bosqichma-bosqich oshirish yoki pasaytirish imkoniyatida ko'rinadi. Masalan, his-tuyg'uni ifodalovchi birliklar bir necha bosqichda joylashtirilsa, she'riy tasvirning ichki harakati yuzaga keladi. Kuchayishning har bir bosqichi yangi emotsional nuqtani belgilaydi. Natijada o'quvchi nafaqat hodisaning mavjudligini, balki uning qahramon ongida qay darajada kechayotganini ham his qiladi. Demak, graduonimlar poetik semantikaning miqdoriy o'lchovini yuzaga chiqaruvchi vositalardan biri sifatida qoralishi mumkin.

Graduonimik qatorning boshqa bir poetik imkoniyati – kontrastni kuchaytirishdir. She'rda qatorning ikki chekka a'zosi yonma-yon yoki turli misralarda qo'llansa, ular o'rtasidagi oraliq bosqichlar matnning semantik fonida "sezilmaydigan" tarzda mavjud bo'lib qoladi. Natijada qarama-qarshilik oddiy antonimik juftlikka nisbatan kengroq mazmunni maydon hosil qiladi. Bunday usul lirik kechinmaning keskinligini, vaqt yoki makon o'zgarishini, inson ruhiyatidagi qarama-qarshi holatlarni ochishda samarali bo'lishi mumkin.

Graduonimlarning lingvopoetik imkoniyatlarini o'rganishda uch darajani ajratish maqsadga muvofiq: semantik,

ekspressiv va kompozitsion daraja. Semantik darajada qator a'zolari belgining miqdoriy o'zgarishini bildiradi. Ekspressiv darajada ushbu o'zgarish hissiy kuchni boshqaradi. Kompozitsion darajada esa qatorning ketma-ketligi she'rning ritmik-mantiqiy rivojiga xizmat qiladi.

Shu nuqtayi nazardan, graduonimik tahlil she'riy matndagi oddiy "sinonimlar qatori"ni aniqlashdan ko'ra murakkabroq vazifani bajaradi. Tadqiqotchi har bir leksemaning lug'aviy ma'nosini, kontekstual semasini, qator ichidagi o'rnini, undan oldingi va keyingi birlik bilan semantik masofasini hamda poetik vazifasini aniqlashi kerak. Bunda "qaysi so'z kuchliroq?" degan savolning o'zi yetarli emas; "qaysi belgi kuchaymoqda?", "bu kuchayish qanday kontekstual vositalar bilan qo'llab-quvvatlanmoqda?" va "darajalanish matnning umumiy poetik maqsadiga qanday xizmat qilmoqda?" kabi savollar ham qo'yilishi lozim.

Demak, graduonimlar she'riy matnda nafaqat semantik tanlovni, balki muallifning estetik strategiyasini ham namoyon qilishi mumkin. Darajalanish orqali tasvir kengayadi, emotsional kuch ortadi yoki susayadi, poetik kontrast yuzaga keladi va o'quvchining diqqatini semantik cho'qqiga yo'naltirish imkoniyati paydo bo'ladi. Bu jihatlar graduonimiyaning lingvopoetik imkoniyatlarini alohida tadqiqot obyekti sifatida o'rganish zaruratini ko'rsatadi.

Xulosa. Graduonimiya til birliklarining muayyan belgi asosida bosqichma-bosqich munosabatga kirishishini ifodalovchi murakkab semantik hodisadir. Uning asosiy xususiyatlari umumiy semantik belgi, darajali o'zgarish, qatorning yo'nalishliliigi, ko'p a'zoliigi, tranzitivlik va nisbiylik bilan belgilanadi. Shu jihatlar graduonimiyani oddiy sinonimik yoki antonimik munosabatdan farqlashga imkon beradi.

Tahlil shuni ko'rsatadiki, sinonimiya asosan ma'nodosh yoki yaqin ma'noli birliklarning nomlash imkoniyatlarini birlashtirsa, graduonimiya umumiy belgining kuchi va darajasini ifodalashga yo'naladi. Antonimiya ikki qutbli ziddikni ko'rsatishi mumkin, graduonimiya esa shu qutblar o'rtasidagi oraliq bosqichlarni ham tizimga kiritadi. Giperonimiya-giponimiya turjins munosabatiga asoslansa, graduonimiya bir xil semantik o'lchovning darajalarini tartiblaydi. Polisemiya bilan kesishganda esa bir leksemaning turli ma'nolari turli graduonimik maydonlarda faollashishi mumkin.

Maqolaning asosiy nazariy xulosasi shundan iboratiki, graduonimiya badiiy matnni lingvopoetik tahlil qilishda samarali metodologik vosita bo'la oladi. She'riy matnda darajalanish belgining kuchayishi yoki pasayishini ko'rsatish bilan birga, emotsional dinamika, poetik kontrast, obrazning ichki rivoji va muallif bahosini yuzaga chiqarishi mumkin. Shu sababli Erkin Vohidov va Abdulla Oripov kabi shoirlar ijodida graduonimlarning qo'llanishini alohida tizim sifatida o'rganish nazariy xulosalarni aniq badiiy material bilan boyitish imkonini beradi.

Shunday qilib, graduonimiya o'zbek tilining semantik va estetik imkoniyatlarini tadqiq etishda istiqbolli yo'nalishlardan biridir. Uning nazariy asoslarini chuqurlashtirish, graduonimik qatorlarni kontekstual mezonlar asosida aniqlash va ularning badiiy matndagi funksiyalarini tizimli ravishda tavsiflash o'zbek lingvopoetikasining muhim masalalarini yoritishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Bozorov O. Lisoniy darajalanish lingvistik qonuniyat sifatida. – 1997.
2. Djumabayeva J. Graduonimiya o'zbek va ingliz tillarida: qiyosiy tahlil. – Toshkent, 2017.
3. Orifjonova Sh. O'zbek tilida lug'aviy darajalanish. Nomzodlik dissertatsiyasi. – Toshkent.
4. Safarova R. O'zbek tilida lug'aviy darajalanish tadqiqiga oid ishlar. – Toshkent.
5. Bulgarova B.A. Градуальная организация текстового семантического поля «смех». Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2001.
6. Березницкая П.П. Типология и структура градуальных полей в русском языке. – Краснодар, 2004.
7. Хожиев А. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent, 2002.
8. O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent, 2006.